

دائرة المعارف اسلام، معرفی ویرایش اول، دوم و سوم، (لایدن، انتشارات بریل)

دائرة المعارف اسلام، معرفی
ویرایش اول، دوم و سوم، (لایدن،
انتشارات بریل)

دائرة المعارف اسلام، مجموعه ای از مقالات نظام مند به ترتیب الفبایی، در قلمرو مطالعات اسلامی، فرهنگ و تمدن مسلمانان، منتشر شده در لایدن هلند. دائرة المعارف اسلام که در این مقاله و در دائرة المعارف اسلام از آن با نام اختصاری، یاد می شود، سه ویرایش دارد. ویرایش اول، همراه با عنوانی فرعی، [1] از 1913 تا 1936 در چهار جلد اصلی و یک جلد تکمله [2] (1938) همزمان به زبانهای آلمانی [3]، فرانسوی [4] و انگلیسی شامل بیش از نه هزار مقاله از سوی نشرهای بریل [5] لایدن هلند و اتو هاروسویت [6] لایپزیگ آلمان چاپ و منتشر شد. هم مولفان مقاله ها در ویرایش اول اروپایی غیر مسلمان و سر ویراستاران آن ام ت هوتسما [7]، تی دبلیو آرنولد [8]، آر باست [9]، آر هارتمن [10]، ا. جی ونسینک [11]، ئی لوی پرفنسال [12]، همیلتون راسکین گیب [13] و دبلیو هفنینگ [14] بودند. خلاصه ای از ویرایش اول نیز در 1953 با مقالاتی که بیشتر

درونمایه ای فقهی و تاریخی داشتند، زیر عنوان «[\[15\]](#) فقط به زبان انگلیسی منتشر و در 1974 و 1991 تجدید چاپ شد. مقاله های ویرایش اول هنوز از اعتبار کافی برخوردارند و از این رو بریل در 1987 آن را تجدید چاپ کرد. ویرایش دوم، با عنوان ویرایش جدید [\[16\]](#) و بدون عنوان فرعی، از 1954 بعد از جنگ جهانی دوم، شروع و ابتدا هر جلد در قالب جزوه هایی و پس از تکمیل به صورت مجلد منتشر شد. جلد اول در 1960 شامل حروف A-B، جلد دوم C-G، در 1965، جلد سوم H-IRAM در 1971، جلد چهارم IRAN-KHA، در 1978، جلد پنجم KHE- MAHI در 1986، جلد ششم MAHK- MID در 1991، جلد هفتم MIF-NAZ در 1993، جلد هشتم NED- SAM در 1995، جلد نهم SAN-SZE در 1997، جلد دهم T-U در 2000، جلد یازدهم W-Z در 2002، جلد دوازدهم با عنوان تکمله در 2004 و همه جلدها فقط به زبانهای فرانسوی و انگلیسی در حدود یازده هزار صفحه از سوی انتشارات بریل چاپ و منتشر شد. با این توضیح که در انتشار سه جلد نخست، انتشارات لوزاک لندن [\[17\]](#) با بریل مشارکت کرده بود. در طول سالهای انتشار ویرایش دوم ابتدا فهرست نامه هایی [\[18\]](#) در سالهای 1979 ناظر به جلدهای یکم تا سوم، 1989 ناظر به جلدهای یکم تا چهارم و جزوه های یکم تا ششم تکمله هر دو زیر نظر پیرسون، [\[19\]](#) 1991 ناظر به جلدهای یکم تا ششم و همان جزوه های تکمله زیر نظر فون داننزل [\[20\]](#) به دو زبان فرانسوی و انگلیسی، 1999 ناظر به جلدهای یکم تا نهم همراه با شرح واژگان [\[21\]](#) فقط به انگلیسی منتشر شد. در نهایت فهرست نامه ای از کل ویرایش دوم در یک جلد فقط به انگلیسی زیر عنوان جلد سیزدهم در 2009 چاپ شد. در ویرایش دوم، ترکیبی از مولفان اروپائی، امریکائی غیر مسلمان، ایرانی، عرب و ترک مسلمان حضور داشتند؛ مثلا در جلد اول 66 نفر از 343 مولف، در جلد سوم 76 نفر از 312 مولف و در جلد پنجم 53 نفر از 353 مولف مسلمان اند یا ریشه های عربی دارند. سر ویراستاری ویرایش دوم بر عهده اینان بود: گیب، پروونسال، جی اچ کرمرز [\[22\]](#)، جوزف ساخت* [\[23\]](#)، برنارد لوئیس [\[24\]](#)، ش پلات [\[25\]](#)، وی ال میناگ [\[26\]](#)، فون داننزل، گ. آر هاوتینگ [\[27\]](#)، سی ئی بُوُورث [\[28\]](#)، و پی جی بیرمن [\[29\]](#) (←). «[\[30\]](#) صفحات حقوقی ویرایش اول، دوم؛ واکفیلد، [\[30\]](#) ص 228-229؛ اند، ص 116؛ اشمیتکه [\[31\]](#)، ص 247؛ براکت [\[32\]](#)، ص 84-86).

ویرایش سوم «[\[33\]](#) از 2007 آغاز شده و هر سال بناست چهار جزوه 200 صفحه ای با تمرکز بر مطالع اسلام در قرن بیستم، به ویژه مناطق کمتر شناخته شده مثل آسیای جنوب شرقی و صحرای آفریقا و با تمرکز بر مسائل مربوط به حقوق اقلیتهای مسلمان در همه کشورهای

غیر مسلمان منتشر شود. ویرایش سوم زیر نظر چهار سر ویراستار اداره می شود؛ گودرون کرمر [33]، اورت راوسن [34]، جان ناواس [35] و دنیس ماترینگ [36] و قرار است طرف پانزده سال به پایان برسد (). . ویرایش سوم، مقدمه، ص ۷، ۷؛ نیز پایگاه اطلاع رسانی ([37]). در این مقاله به زمینه ها و انگیزه های انتشار، تحلیل ساختار و محتوا، و روش این اثر و پیامدهای انتشار آن در جهان اسلام پرداخته می شود.

زمینه ها و انگیزه ها

کتر مستند قابل توجهی در باره انگیزه های اولیه طراحان این اثر وجود دارد. حتی ویرایشهای اول و دوم ([38]) دارای مقدمه ای نیست تا بتوان با استناد به آن سخنی گفت. در چاپ دوم ویرایش اول (1987، سخن ناشر) افزایش علاقه به دانستن در باب اسلام و فرهنگ اسلامی در قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم دلیل نیاز به پدید آمدن اثری دایرة المعارف گونه در باره اسلام، به عنوان انگیزه انتشار معرفی شده است. پس از انتشار ([39]) هم مقاله های بسیار کمی در باره این اثر منتشر شده اند تا بتوان از انگیزه های طراحان مطلبی یافت. با وجود این، ([40]) را می توان ثمره اسلام شناسی غربیان، یا به معنای وسیعتر کلمه، ثمره شرق شناسی* آنان در قرنهای هجدهم و نوزدهم دانست که در زمینه های فرهنگی و اقتصادی می تواند منبع قابل اعتمادی برای آنان باشد ([41]) ([42])، چاپ اول، بی تا، مقدمه، ص 4؛ [43]، مقدمه، ص 10؛ براکت، همانجا). با مراجعه به علائم اختصاری نام مجلاتی که از مقاله های آنها در تدوین ([44]) استفاده شده، می توان حدس زد که در زمینه های مختلف مطالعات اسلامی قبلا مقالاتی در طول این دو قرن چاپ شده بود و دست اندرکاران ([45]) در قرن بیستم با همکاری متخصصان هر رشته در صدد بر آمدن تا حاصل مطالعات پیشین و به تعبیر براکت (همانجا) بایگانی مرکزی خود را به شکل نظام مند ارائه دهند. تاریخ شروع انتشار پاره ای از این مجلات مانند مجله آسیائی [38] و مجله انجمن خاور شناسی [39] آلمان و مجله خاورمیانه [40] به دهه های اول قرن نوزدهم باز می گردد. با تعریف کلمه "نظام مند" در تعریف ([46]) و اطلاع مختصری از نهضت دایرة المعارف نویسی در غرب و توجه به چرائی تجدید ویرایشها این گمان قوت بیشتری پیدا می کند که نظام مند کردن اطلاعات در باره اسلام هدف اصلی بوده است (نیز [47] [48] [49]، چاپ اول، بی تا، مقدمه، همانجا).

های دینی در غرب مثل [\[54\]](#) ویراسته جیمز هستینگز [\[55\]](#) (1908-1926)، [\[56\]](#) (1909-1913) و [\[57\]](#) (1907-1918)، انگیزه بیشتری را برای تهیه دائرةالمعارفی در باره اسلام ایجاد کرد و این تصمیم در نهمین کنگره شرق شناسان در 1892 نهایی شد و در این جهت طلایه دار این حرکت، توماس پاتریک هیوز (1838-1911) بود هر چند خودش نتوانست حاصل کار را ببیند (← < > همانجا، ص 378؛ د. اسلام، ذیل موسوعه، ص 908؛ اسعدی، ص 160). پس می توان گفت انگیزه اصلی طراحان [\[58\]](#) حرکت در مسیر همان چارچوب یا پارادایمی بود که در سایه تلاشهای اصحاب دائرةالمعارف نویسی در زمینه تدوین، انسجام و بسط دانش بشری ایجاد شده بود. نیاز به راهنمایی که در بردارنده اطلاعات کامل، مورد اعتماد و قابل دسترسی سریع نسبت به همه جنبه های اسلام باشد، وجود [\[59\]](#) را از نظر پدیدآورندگان آن توجیه می کرد و از آنجا که هر ویرایشی محدود به علائق و تصورات زمانه خودش بوده و هست، نیاز به ویرایشهای جدید که هم به لحاظ روش و هم به لحاظ محتوی و منابع کیفیت بهتری داشته باشند، احساس می شده است. مثلا در ویرایش اول مقالات زیادی درباره هند، شمال آفریقا و اندونزی وجود دارد به این دلیل که بریتانیا، فرانسه و هلند در این مناطق مستعمره کارشناسانی داشتند که برای آنها مقاله بنویسند و این مقالات در ویرایش دوم به لحاظ منابع و محتوی به روز شده اند (← برثورث [\[58\]](#)، ص 101-103؛ [\[60\]](#)، ویرایش سوم، مقدمه، ص ۷؛ برای دلیل پیدایش ویرایشهای جدید ← قس اسعدی، ص 171). در عین حال باید توجه داشت که ویرایشها هر کدام مکمل دیگری است و با رجوع به یکی نمی توان از دیگری بی نیاز شد. تصمیم برای تهیه ویرایش دوم در بیست و یکمین کنگره بین المللی شرق شناسان در 1948 در پاریس گرفته شد (اسعدی، همانجا).

مسلمانان که عموما به مطالعات شرق شناسی بدبین بوده اند، انگیزه های دیگری چون اهداف استعماری و نقد آموزه های اسلامی برای طراحان [\[61\]](#) برشمرده اند. از این رو آنان ابتدا مواجهه ای منفی و سپس مواجهه ای انتقادی با این اثر داشته اند. در اینجا به مواجهه های منفی در تفسیر انگیزه های شرق شناسان اشاره و در بخش پیامدها گزارشی از مواجهه انتقادی آنان ارائه می شود.

یک دلیل مواجهه منفی این بود که با توجه به وضعیت جوامع مسلمان در ابتدای قرن بیستم دولتهای استعمارگری چون فرانسه، هلند و بریتانیا به شناخت نظام مند و دائرةالمعارفی از فرهنگ و تمدن

مسلمانان بویژه از مناطق مستعمره خود نیاز ضروری داشتند. گسترش قلمرو امپراطوری عثمانی تا قلب اروپا یکی دیگر از نگرانیهای اروپائیان بود و همین که نسبت مدخلهای مربوط به فرهنگ عثمانی، ترکیه و شمال آفریقا در [1]. از مدخلهای عربی و فارسی بیشتر است، خود قرینه ای است بر این که اهداف صرفاً علمی در طراحی [1]. وجود نداشته است (- «تاریخ اسلام و تمدن اسلامی»، ج1، مقدمه، ص 21؛ اسعدی، 159-160).

دلیل دیگر مواجهه منفی مسلمانان با [1]. منشا اعتقادی داشت که به تفاوت در روش مطالعه اسلام باز می گردد (- ادامه مقاله). به نظر مسلمانان، روش غیر مسلمانان در مطالعه اسلام به لحاظ اعتقادی با باورهای رایج مومنان نسبت به دین شان سازگار نیست. گفتنی است مطالعات اسلامی تا قرن نوزدهم کمتر صبغه دانشگاهی داشت و غالباً از سوی کشیشان مسیحی که اسلام را به عنوان بزرگترین رقیب خود تلقی می کردند، پیگیری می شد. این گروه در پی این بود که ضمن تعیین موقعیت حوادث تاریخ اسلام در سیر تمدن بشری، با نقد متون و ارائه تحلیلهای تاریخی، وامگیریهای فرهنگ و تمدن مسلمانان از سایر ادیان مثل زردشتی، یهودی و مسیحی و سایر تمدنهای همجوار مثل تمدنهای ایرانی و یونانی را آشکار کند و آموزه های اسلامی را تحقیر. در این مسیر نظریه های آنان از نظر مسلمانان گاهی مردود، گاهی مغرضانه و گاهی کار نویسندگان یهودی تلقی می شد (- اسعدی، ص 156، 159-160؛ عوض، 8-9؛ تقی زاده، ص 174، 181، 244). مسلمانان با این فرض که تدوین [1]. در ادامه همان رویکرد کشیشان یهودی و مسیحی نسبت به اسلام است، مواجهه ای منفی با آن داشتند (- «دائرة المعارف دین [59]»، ذیل Islamic Studies، ص 457-458؛ قرشی، ص 25، 28). در مقابل، شرق شناسان در معرفی روش خود معتقدند تاریخ همانند خطی است مستقیم که تمدن بشر در سیر تاریخی این خط شکل گرفته و هر تمدنی در این مسیر باشد، سزاوار شناختن است. فرهنگ و تمدن اسلامی نیز از آن رو که در مسیر این خط قرار گرفته است، حلقه ای از این زنجیره به شمار می رود و ضرورت دارد در مطالعات اسلامی به عنوان یکی از شاخه های شرق شناسی، زمینه ها و علل عینی پیدایش و تکوین اسلام، در برابر علل متافیزیکی، شناخته شود. کار شناخت فرهنگ و تمدن اسلامی از نظر مستشرقان همانند حفاری در تاریخ و نوعی باستان شناسی فرهنگی است و با روشی توصیفی [60] انجام می شود و نه لزوماً شناخت اعتقادات و باورهای مسلمانان آن گونه که خود توصیف می کنند (- «دائرة المعارف دین»، ذیل Islamic Studies، ص 458-459؛ ایزوتسو، مقدمه معصومی همدانی، ص 19؛ شرق شناسی*).

اما اسلام در نظر مومنان یک هنجار و یک آرمان الهی است و در روش مطالعه هنجاری [61] اسلام فرض بر این است که مطالعه و تحقیق مسلمان برای آن است که بر معرفت خود نسبت به حقیقت دین بیفزاید ولی در نظر اسلام شناسان غیر مسلمان، اسلام موجود شامل همه اشکال، اعمال و جنبشهایی که در جوامع مسلمان هست، یک موضوع مطالعه یا نوعی نماد برای کانون تحقیقات دانشگاهی است. در نظر آنان حقایق ازلی اسلامی آن گونه که در جوامع مختلف مسلمان ظهور و بروز پیدا کرده و به تمدن و فرهنگ تبدیل شده موضوع بحث است و از این رو، اعمال و اعتقادات یک گروه از مسلمانان برتر از گروه دیگر نیست و هم این تمدن جهانی سزاوار شناختن است (← دائرة المعارف دین، ذیل Islamic Studies، ص 457-458؛، ویرایش سوم، مقدمه، ص ۷). گذشت زمان و مواجهه انتقادی بعدی جوامع دانشگاهی مسلمانان با نشان داد که تدوین این اثر در قرن بیستم با ابتدا بر روش کلاسیک شرق شناسان در مطالعات اسلامی انجام شده است، هر چند هنوز در بعضی مقالات می توان نمونه هایی از روش و رویکرد جدلی سابق را نیز یافت (← ادامه مقاله).

تحلیل ساختار، محتوا و روش

در این بخش از مقاله با تاکید بر ویرایشهای اول و دوم ساختار توضیح داده می شود. از آنجا که جوهر هر اثر دائرة المعارفی با ایجاز همراه است، تعداد واژگان هر مقاله متناسب با اهمیت آن و اطلاعات و پژوهشهای موجود تنظیم شده است. از این رو ممکن است با توجه به تحقیقات جدیدتر یک مدخل در ویرایش اول، در تکمله، در ویرایش دوم و احتمالاً در ویرایش سوم مقاله داشته باشد. علاوه بر این ممکن است مطلب جدیدی در باره موضوعی پیدا نشده و آنچه در ویرایش اول آمده (برای نمونه مقاله یونس پیامبر) همچنان از اعتبار لازم برخوردار باشد و از این رو مقاله جدید نوشته نشده است. بعضی مقاله ها مثل پاره ای از مقالات فقهی جوزف شاخت و مقاله هایی که مینورسکی [62] دربار ایران و یا ونزینک [63] دربار فرقه های اسلامی نوشته صرفاً به لحاظ منبع در ویرایش دوم به روز شده اند (← بثورث، 101-103). برای اجتناب از طولانی شدن مقاله ها در فهرستی از منابع اولیه پربسامد [64] و نام اختصاری مجلات، [65] آثاری که با دوره زمانی مشخصی چاپ می شوند، در دو فهرست جداگانه و مولفان و دانشگاههای محل کار آنان در ابتدای هر جلد در ویرایش دوم معرفی شده اند، علاوه بر آن که نام آنها در انتهای هر مقاله پس از فهرست منابع آمده است. به دلایلی از جمله

انتخاب یک روش معین و احتمالا اعتماد به نویسنده، غالب مقاله‌ها دارای ارجاعات درون‌متنی نیستند و به درج فهرست منابع در انتها اکتفا شده است. از جمله ویژگیهای فهرست منابع در هم‌ ویرایشها تبعیت از یکی از الگوهای رایج بین‌المللی است. اما گاهی سرویراستاران با فقدان مشخصات کتابشناختی در آن دسته از کتابهای چاپ کشورهای اسلامی که بدون تاریخ [66]، بدون محل نشر [67] و بدون ناشر بودند، مواجه شدند. برای نشان دادن هر یک از این نقائص از علامت اختصاری مشخصی استفاده شده است. برای ضبط دقیق کلمات عربی، فارسی، ترکی، اردو و سیریلی نظام آوانگاری [68] طراحی شد که به خواننده اعم از آن که انگلیسی‌زبان باشد یا نه، تلفظ صحیح کلمه را خاطر نشان کند. این نظام خاص که در اول هر جلد (برای نمونه) «
ج 2، ص 1، xiii» معرفی شده در بسیاری از مواقع بیش از آن که به سود خوانندگانی انگلیسی‌زبان باشد به خواننده مسلمان از ملیتهای مختلف در شناخت اعراب صحیح کلمه و شناخت لحن دیگر ملل مسلمان کمک می‌دهد. از آنجا که در این نظام علاوه بر حروف، صداها نیز با حرف ضبط شده اند، رعایت لحن‌های مختلف مسلمانان کار آوانگاری را سخت کرده و از این رو مبنای اولیه سرویراستاران لهجی عربی و سپس ترکی بوده است. در نتیجه، مثلا برای فارسی‌زبانان قرائت بعضی از کلماتی که با نظام آوانگاری به کار رفته در «
کسری، قُبْرُس، رَشْوَه، بَخْشِش، استاذ، سعد الدَوْلَه، شُورَا و نَوْرُوز نامانوس و در مواردی غلط اند. اما در مقاله حاضر برای آسانی کار خواننده در یافتن مقاله‌های «
همان صورت چاپ شده و در مواردی که احتمال یافتن مقاله برای خواننده سخت باشد، در پانویس صورت لاتینی آن هم آمده است. نباید فراموش کرد که از ابتدای دور «
چاپ تا دهه هفتاد میلادی کار حروفچینی کتابها و مجلات با ماشین تایپ و بدون برنامه رایانه‌ای انجام می‌شد و طبیعی بود که با به کارگیری نهایت دقت، غلطهای مطبوعی در هر اثری پیدا شود و تصحیح دوبار «
آنها زحمت فراوانی داشته باشد. از این رو در صفحات اولیه هر جلد غلطهای مطبوعی و صورت صحیح آنها [69] خاطر نشان شده اند (برای نمونه «
ج 1، ص xiv-xix).

در ساخت محتوای هر دو ویرایش، مدخلها یعنی عنوانهای اصلی مقالات، که انتخاب آنها سختترین بخش طراحی یک دائرةالمعارف است، نقش اصلی را داراست. تعداد مدخلها و به تبع آن میزان محتوا در ویرایش اول و دوم به طور چشمگیر متفاوت است. دربار «
چگونگی انتخاب و

طراحی اولیه مدخلها در حدود صد سال قبل، تا آنجا که تحقیق شد، هیچ گزارشی به دست نیامد اما با انتشار فهرست نامه در 2009 قلمرو مطالب ویرایش دوم و جزئیات طراحی مولفان بر خوانندگان واضح تر شد. با نگاهی به فهرست نامه می توان گفت طرح کلی مولفان، □□□□□ این بوده که شناختی از هم □ جنبه های اسلام از جمله پدید آورنده، بستر جغرافیایی و تاریخی، درونمایه، تحولات تاریخی و بسط دهندگان آموزه های اسلامی و هم □ جنبه های فرهنگ مسلمانان در اختیار مخاطبان قرار دهند. بنابر این می توان گفت در تهیه مدخلها، جنبه های فوق مورد توجه بوده است. در بخش پدید آورنده، شخص پیامبر اکرم حائز اهمیت درجه اول است و در ذیل مقاله هایی چون محمد، [70] سیره، معراج، [71] اُمّی، [72] و عصمت، [73] ایشان و در مقاله هایی مانند عبدالله بن عبدالمطلب، آمنه، خدیجه، فاطمه، عایشه، حلیمه، حفصه، ماریه، میمونزه، صفیه و سوده [74] بستگان پیامبر معرفی شده اند. در درج □ بعد علاوه بر مدخل صحابه [75]، حدود شصت تن از آنان از جمله خلفای راشدین مقاله های مستقل دارند (برای اسامی آنها ← ج 13، ص 100). چهار مدعی پیامبری نیز به عنوان مخالفان پیامبر مقاله دارند: حامیم، مُسَیَلَمَه، سَجَّاح و طَلَّاحَه.

معرفی بستر تاریخی و جغرافیایی پیش از پیدایش اسلام، با مقاله هایی ناظر به این دوره مانند جزیره العرب، جاهلیه، اله؛ معرفی حدود بیست بت چون ذوالخلصاء، هیدل، نار، اساف، اللات، نائله، مناف، منات، سعیر و یعوق؛ معرفی افراد سرشناسی چون بکر بن وائل، حاجب بن زراره، قوصی و قس؛ معرفی فرقه های یهودی مسیحی ساکن مکه و مدینه مانند یعقوبیان [76] صورت گرفته است. در معرفی هر یک از تمدنهای مهم چون مصر، ایران و ترکیه بخشهایی به دور □ پیش از اسلام این تمدنها اختصاص یافته است.

معرفی درونمای □ آموزه های اسلامی بخشهای زیادی از این دائرة المعارف را به خود اختصاص داده است. علاوه بر مدخل قرآن، [77] مدخلهای دیگری چون سوره، آیه، بسمله، مصحف، مَّقَطَّعَات، اِعْجَاز، اُمُّ الْكِتَاب، نام دوازده سور □ قرآن بعلاوه مدخل مَعَوَّذَتین و مَسْبِحَات به معرفی قرآن اختصاص یافته است. حدود شصت اصطلاح قرآنی مانند حنیف، فرقان، حق، رزق، فقیر، حزب و فتنه مقاله مستقل دارند. در بخش دیگری در معرفی سنت علاوه بر مدخل سنت، [78] حدیث، حدیث قدسی، اصول الحدیث، خبر و خبر الخاصه (خبر واحد) مدخل اند. یکی از بلندترین مقالات مربوط به معرفی اسلام، خود

مقاله اسلام است. از دیگر مقالات مربوط به این زمینه می توان از مقالات اعتقادی مثل عقیده، توحید، نبوت، شرک، شفاعت، شقاوت، آخرت، برزخ، قیامت، شهادت، و مقالات فقهی مثل فقه [79]، شریعه [80]، قصاص، [81] عرف، ارث، کافر، مُرتد، روزه، حج، وضو، نماز، زیارت، عبادت، زکات و جهاد، و مقالات اخلاقی مثل ادب، اخلاق، مَحاسن و مساوی، تحسین و تقبیح نام برد. باورهای مردم عادی نیز در ذیل مدخلهایی چون انشاءالله ماشاءالله، سحر، نیرنج، رُقع، جن، چشم زخم، دیو و غول بررسی شده اند.

در بخش تحولات تاریخی، جغرافیا و تاریخ هم جهان اسلام مد نظر بوده است. از این رو، تاریخ خلفا از صدر اسلام تا فروپاشی نظام خلافت عثمانی در 1924 در ذیل مدخلهای خلیفه، خلافت و نام هر یک از خلفا بررسی شده است. همه تمدنهای قدیم مثل ایران، مصر، عثمانی، در ذیل همین نامها و نیز در ذیل نام سلسله های مختلف و اشخاص مشهور این تمدنها، و کشورهای جدید التاسیس قرنهای نوزدهم و بیستم مقاله دارند. فرقه های مختلف اسلامی ذیل نام آنان، مباحث نظری تاریخ ذیل تاریخ و مباحث نظری جغرافیا ذیل جغرافیا، اقلیم، استوا، خریطه، قُبّه، تَخْطِیْطُ الْحُدُودِ، مشرق، مغرب و صورۃ الارض بحث می شود. فرهنگ شامل زبان، آداب و رسوم، ادبیات؛ جغرافیا شامل معرفی کوهها، دریاها و شهرها؛ و تاریخ کشورهای ایران، اردن، اتیوپی، عراق، هند، پاکستان، اندونزی، مالزی، ترکیه، تانزانیا، تونس، نیجریه، مراکش، اسپانیا، سودان، عربستان، سوریه، فلسطین، سومالی، پرتغال (بُرْتُقال)، عمان، کویت و یمن در ذیل این نامها به طور نسبتا کامل بررسی شده اند. مناطق نفت خیز مانند آبادان، ابقیق، بحرین، حَسَا، خَارِک، خوزستان، کِرکوک، طهران، ینبوع مقاله مستقل دارند. تحولات دور مدرن کم و بیش هم کشورهای اسلامی در ذیل مدخلهای دُستور یا قانون اساسی، المَجَلّه، [82] یا اولین قانون مدنی در کشورهای اسلامی، مَجَلِس، مَحْکَمَه، صِحَافَه، جَرِیدَه، مَطْبَعَه، امتیازات، تنظیمات، اصلاح، آزادی، بِلَادِیَه و حزب و نیز ذیل نامهای افراد تاثیر گذار در این تحولات مورد توجه است.

شاید به جرات بتوان گفت دو سوم . . . به معرفی بسط دهندگان آموزه های اسلامی اختصاص یافته است. بسیاری از تابعین، بعضی امامان شیعی زیدی، اسماعیلی و هم امامان اثنی عشری جز امام نهم و دهم، قُرّاء مشهور قرآن، بسیاری از محدثان، مشهورترین فقهای پیش و پس از پیدایش مذاهب فقهی رسمی، مشهورترین متکلمان مسلمان پیش و پس از پیدایش گروههای معتزلیان و اشاعره تا قرن معاصر، مشهورترین

فلسوفان، مورخان، فهرست نگاران، عالمان علوم طبیعی، عرفا، شاعران، موسیقی دانان، و آواز خوانان مناطق اسلامی در سده های مختلف و گاهی آثار برجسته این عالمان مقاله مستقل دارند. همچنین غیر مسلمانان و کسانی که تغییر آئین دادند و در بسط آموزه های اسلامی تاثیر گذار بودند، مانند یهودیان و مسیحیان ساکن مناطق اسلامی مثل کعب الاحبار، عبدالله بن سلام، ابوعیسی اصفهانی، ابونظاره، حسدای بن شپروط، ابن کمونه و ابن میمون مورد توجه قرار گرفته اند. مراکز و مکانهای گسترش این علوم نیز معرفی شده اند.

معرفی جنبه های مختلف فرهنگ و تمدن مسلمانان با این مدخلها محقق شده است؛ مدخلهای مربوط به آداب و رسوم مثل عادت، ادب، عرف، تنظیم النسل؛ مدخلهای مربوط به مشاغل مثل کاتب، عطار، جانباز، ترجمان، بقال، طبّاح، تمّار، طحّان، صرّاف؛ مدخلهای مربوط به معرفی انواع غذاها، میوه ها و نوشیدنی ها؛ مدخلهای مربوط به سبک و ابزار معماریهای به کار رفته در ساخت مساجد، مناره ها، قبرها و بناهای شهری؛ مدخلهای مربوط به موسیقی مثل غناء، مقام، ایقاع، دف، غیطه، نفیر، سنتور، ارغّان و نای؛ مدخلهای مربوط به گلها و گیاهان و درختهایی که در مناطق اسلامی مورد توجه قرار گرفته اند مثل نرجس، سوسن، جُلنار، مریم، زعفران، آس، بَسباس، و اَبَنوس، عَفص، نَجَم، نخل، ساج و هَلیلَج.

همه مدخلها در []، با حروف انگلیسی و به زبان اصلی آوانگاری شدند و از این رو برای خوانندگانی انگلیسی زبان غیر متخصص در مطالعات اسلامی یافتن مقاله مورد نظر سخت بود. مثلا اگر خواننده می خواست بداند در فرهنگ اسلامی در باب زلزله چه گفته شده است باید ابتدا به فرهنگ لغت مراجعه می کرد و معادل earth quick در زبان عربی را می یافت و سپس با کمک فهرست نامه به []، مراجعه می کرد. این اشکال در ویرایش اول و دوم تا قبل از آن که فهرست نامه کامل چاپ شود، حدود صد سال، وجود داشت. اما در جلد سیزدهم، دو نوع فهرست برای خوانندگان طراحی شد. در بخش اول (ج13، ص 1-136) عناوینی به زبان و ترتیب الفبای انگلیسی طراحی شدند و آنگاه تقریبا عنوان همه مقاله ها ذیل این عناوین جای گرفتند و طبیعی است که یک مقاله در ذیل چند عنوان قرار گیرد. در بخش دوم (همان، ص 136-587) اصطلاحات شامل مفاهیم و موضوعات به کار رفته در []، هر یک در دو تا سه سطر تعریف شده اند و نشانی مکانهایی که خواننده می تواند مطالب مورد نظر خود را در 12 جلد دیگر بیابد،

ارائه شده است. در این بخش نیز اصطلاحات بر اساس آوانگاری فارسی، عربی، ترکی الفبایی شده اند و باز برای خوانندگانی انگلیسی زبان یافتن معنای اصطلاح مورد نظر آسان نیست. مثلا تعریف قهر و قدرت خداوند در ذیل قاهرية [83] آمده و انگلیسی زبان باید ابتدا معادل عربی omnipotence را بداند تا بتواند به تعریف دست پیدا کند. اما در ویرایش سوم [83] این اشکال رفع شده و مبنای ضبط مدخلها زبان انگلیسی است. برای مثال مقاله الف لیلۃ و لیلۃ [84] در ویرایش اول (ج 1، ص 252-256)، تکملا ویرایش اول (ص 17-21)، ویرایش دوم (ج 1، ص 358-364) زیر همین نام و در ویرایش سوم ذیل Arabian Nights آمده است.

روشهای مطالعات اسلامی در غرب و به تبع آن روش نگارش این مقالات به صورت دائرةالمعارفی موضوع مهمی است که برای مسلمانان هم چنان خالی از ابهام و ایراد نیست. به طور خلاصه می توان گفت روشی که در [83] به کار گرفته شده در دو سطح قابل بررسی است؛ یکی در سطح گردآوری اطلاعات و داده ها و دیگری در مقام تبیین و نتیجه گیری. در بخش اول ترجیح منابع اولیه قدیمی بر منابع متاخر یک اصل پایدار است یعنی هر چه قدیمی تر اصیل تر. ثانيا نگاه انتقادی به منابع اولیه و تردید در وثاقت آنها، یک پای ثابت دیگر تحقیق است و ثالثا در انتخاب منابع دست دوم و چندم، هر چه تحقیق جدیدتر بهتر. از آنجا که اولین منابع نوشته شده در تاریخ اسلام و اولین روایات مکتوب، با سه ملاک شهرت، سازگاری با فرضیه ابتدائی محقق و انسجام درون متنی، بر منابع بعدی که احتمال بازسازی در آن قوی است، اولویت دارد، ملاکهای مورد قبول گروههای مسلمان در صحت و سقم سند و راوی مورد توجه قرار نمی گیرد. در سایه همین رویکرد است که علاقه مستشرقان، بیشتر به زبان شناسی تاریخی یا فیلولوژی، به تحقیقات تاریخی، به شناخت نسخه های خطی و به تشکیک در وثاقت متون مقدس اسلامی معطوف است تا دانستن درونمایه آموزه های اسلامی. در بخش دوم یعنی در مقام تبیین، روش تحقیق و نگارش مقاله ها در [83] بیشتر مبتنی بر نگاه به تاریخ با دید پوزیتیویستی [85] و گاهی ترکیبی از این روش با روش پدیدار شناسی [86] است. حامیان روش پدیدار شناسی از ارزشها و باورهای اقوام استفاده می کنند تا تاریخ آن اقوام را "بفهمند" ولی حامیان روش تاریخی از تاریخ برای "تبیین" ارزشها و باورهای اقوام کمک می گیرند. به عبارت دیگر، پدیدار شناسان صرفا با معنای اندیش [86] دینی مومن چه آگاهانه باشد و چه ناآگاهانه، سر و کار دارند اما صاحبان نگاه تاریخی با عملکرد آن اندیشه در تاریخ و رابط [86] آن با عوامل تاریخی اجتماعی و بدون

دخالت عوامل متافیزیکی (- باجی، مقدمه عبدالمجید ترکی، ص 11-16، 26-36، 54-59؛ براون[87]، ص 4-8؛ رفودن، ص 63-64؛ قس اسعدی، ص 23-24، 154، 163-164 که تعریفهای دقیقی از این روشها ارائه نکرده است؛ نیز برای توصیف و نقد روش نگاه تاریخی از دیدگاه مکتب آنال[88] و محمد آرکون (- مطالعات اسلامی*)، از این روست که در [] همیشه حاضر در هم [] مقاله هاست. با توجه به این روش، می توان گفت غالب مقالات تاریخی، هر چند در شیو [] گزینش منابع و شیو [] استنتاجها انتقادهایی از سوی مسلمانان بر آنها وارد است (برای انتقادهایی بدون توجه به روش نویسندگان []، [] - تقی زاده، ص 172-173، 247، 262-263، 266، 275، 298-299)، از قوت خوبی برخوردارند، برخلاف مقالات مفهومی که چنین نیستند، یا به این دلیل که موضوع مورد علاق [] مولف نبوده، یا آن که به اندازه [] اهمیت آن موضوع در تاریخ اندیشه، بدون توجه به خاستگاه متافیزیکی آن، مورد توجه قرار گرفته است.

پیامدها

با انتشار []، غالب مجامع علمی مسلمانان این کار بزرگ را ستودند هر چند خطاهایی فاحش گاهی در مطالب، ضبط اسامی و تاریخهای تولد و درگذشت اشخاص می دیدند. طبیعی بود که این اثر با توجه به وسعت گستر [] آن حاوی دیدگاههای هم [] گروههای اسلامی نباشد و به گروهی بیشتر توجه کند و به گروهی کمتر. نیز طبیعی بود که در انتخاب مدخلها و نگارش مقاله ها با روش خود نتواند رضایت همگان را جلب کند. علاوه بر انتقادهای محتوایی به حقی که بر بعضی مقاله ها وارد بود، هر گروه مسلمان اعتراض داشت چرا فلان مدخل انتخاب شده است و بهمان مدخل فراموش (- [] [] []، چاپ اول، بی تا، مقدمه، ص6؛ حمیدالله[89]، ص244؛ یارشاطر، ج1، مقدمه، ص 19-22؛ قرشی، ص25؛ [] [] [] []، ج1، مقدمه، ص چهارده و پانزده؛ [] [] [] [] [] []، ج1، مقدمه، ص هشت). شاید مهمترین امتیاز این اثر را بتوان در این نکته دانست که بستری برای آشنایی و گفتگوی غیر خصمانه مذاهب اسلامی در نقاط مختلف جهان برای خود مسلمانان فراهم کرد. با رجوع به این اثر هر یک از فرقه های اسلامی می توانند از عقاید دیگر گروههای مسلمان کم و بیش اطلاعات بی طرفانه ای بدست آورند. از این رو، در مواجه [] اولیه با این اثر بعضی کشورهای اسلامی تصمیم به ترجم [] آن گرفتند ولی پس از اطلاع از نواقص کار []، [] تصمیم گرفتند به ترجمه بیشتر مقاله

ها، به استفاده از عناوین مدخلها و به تالیف مقالاتی با حفظ الگوهای [۱]. دست بزنند. در این سیر، اولین گروه مصریان بودند، سپس ترکها و بعد پاکستانیها و در آخر ایرانیان. در فضای علاقه به ترجمه [۲].، فراخوانی برای تهیه نسخه اندونزیایی این اثر داده شد ولی به مرحله عمل نرسید. تفصیل فرآیند ترجمه و تبدیل آن به رویکردی انتقادی نسبت به [۳].، و تهیه دائرة المعارفهای جایگزین به سبک آن در اینجا متناسب با حجم مقاله بررسی می شود.

مصریان از 1933 با هدف ایجاد وحدت فرهنگی در عالم اسلامی به ویژه در جهان عرب به ترجمه ویرایش اول [۴]. با تکیه بر نسخه انگلیسی و فرانسوی زیر عنوان [۵] [۶] [۷] دست زدند. کار ترجمه زیر نظر احمد شنتناوی، ابراهیم زکی خورشید، محمد ثابت فندی و عبدالحمید یونس انجام شد (صفحه عنوان چاپ اول، بی تا). هر کدام از مقاله ها حاوی خطائی یا به نظر سرویراستاران ناقص بود، در پانویسها یا به عنوان تکمله یا مقاله مستقل از سوی یکی از متخصصان مطالبی به آن اضافه می شد مثل مقاله تفسیر قرآن نوشته امین الخولی یا مثل پانویسهای مقاله ا، آبان، ابراهیم. این مرحله از کار ترجمه تا ابتدای حرف عین (عارفی باشا) در پانزده جلد پیش رفت (همان، مقدمه). اما از 1969 با نگاهی به ویرایش دوم [۸]. و ملاحظه مدخلهای جدید ترجمه مجددی زیر نظر همان سرویراستاران و همکارانی جدید دوباره آغاز شد. این بار ترجمه از حرف الف تا حاء بیشتر پیش رفت و کار در شانزده جلد متوقف شد. گفته می شود کار ترجمه مدخلها تا حرف ی در دستور کار پاره ای از دانشگاههای مصر قرار دارد. علی رغم اشتیاقی که در جهان عرب نسبت به ترجمه [۹]. وجود داشت اما با توجه به وسعت کار در ویرایش دوم و نیز درگذشت پیشگامان مترجم و سرویراستاران عرب، این حرکت ادامه پیدا نکرد. تا این که در نیمه های دهه 90 میلادی حرکت نویی برای ترجمه، به اهتمام شیخ سلطان بن محمد قاسمی عضو مجلس اعلی امارات متحده عربی و همکاری دو ناشر مصری دوباره آغاز شد. این بار دست اندرکاران به سرپرستی سمیر سرحان مدخلهای دارای اهمیت را از ویرایش اول و دوم انتخاب و ترجمه و بسیاری از مدخلهای مربوط به نام شعرا، اماکن و اشخاصی که در جلدهای اولیه ویرایش دوم به نظر آنان دارای اهمیت نبود، حذف کردند. مقالات ترجمه شده به ترتیب الفبای زبان عربی چاپ شده اند. در پاره ای از مقالات همان توضیحات انتقادی ترجمه اول در پانویسها وجود دارد واگر در چاپ اول نام مولف مقاله به طور سهوی درج نشده مثل مقاله ابن مسکویه این اشکال

در چاپ جدید هم تکرار شده است. این ترجمه در 32 جلد همراه با فهرست اعلام، اماکن و حوادث تاریخی در 1998 زیر عنوان «تاریخ اسلام» منتشر شد (کتابخانه ملی، تهران، 1418، مقدمه، ص 2، ح، ک). ارزیابی این اثر از حوصله این مقاله خارج است ولی در نگاه اولیه از متن مقدمه سرویراستاران و ناشر نمی توان فهمید معیار اهمیت در انتخاب و یا حذف مدخلها چه بوده است. نیز نمی توان فهمید مقالاتی که در ویرایش دوم حذف شده اند. از 1997 یعنی از حرف T تا Z چاپ شدند، به کلی نادیده گرفته شده اند و باید این نکته را از سال نشر مقاله های مذکور دریافت. در سراسر جلدها بر خواننده معلوم نیست مقاله ها از کدام ویرایش انتخاب شده اند؛ مثلا مقاله یهود از ویرایش اول، آدم از ویرایش دوم و ابرهه از هر دو ویرایش. در کنار نام مولفان اصلی در بعضی مدخلها مثل یهود، آمر باحکام الله، آمنه، ابن حزم نام مترجم عربی اضافه شده ولی در همه مقاله ها این روند طی نشده است. از دیگر بی نظمی ها و اغلاط مطبعی این اثر حتی در صفحات حقوقی می گذریم.

با صلاحدید وزارت معارف ترکیه و زیر نظر دانشکده ادبیات دانشگاه استانبول کار ترجمه انجام شد. ویرایش اول به زبان ترکی در 1940 آغاز شد و در 1988 در سیزده جلد به پایان رسید. مقاله ها به ترتیب الفبای ترکی منتشر شدند. ابتدا قرار بود همه مدخلها بدون دخل و تصرف ترجمه شود و مسئولیت مطالب آن بر عهده مولفان باشد اما با پیشرفت کار و معلوم شدن پاره ای از اشتباه های کوچک و بزرگ و فقدان پاره ای از مدخلهای لازم، مقرر گردید مطالب انتقادی و تکمیلی به صورت ذیل، تکمله یا مقاله مستقل از سوی گروهی از مولفان آماده شود (کتابخانه ملی، تهران، ص xvii-xviii). در جلدهای نخست، دربار بعضی اشخاص زنده مقاله نوشته شد ولی بعد تصمیم سرویراستاران تغییر کرد و صرفا برای اشخاص فوت شده مقاله نوشتند. مترجمان ترک از ابتدا همه مقالاتی را که دربار اشخاص زنده نوشته شده بود، حذف کردند (همان، ص xix). در عمل متولیان تدوین، مقالات مستقلی چون مقاله آتاتورک، ورد و ذوالنون، علاوه بر ترجمه، تالیف کردند ولی بر کمتر مقاله ای ذیل یا تکمله و انتقادی نوشتند. از 1983 موسسه دائرة المعارف اسلام وابسته به سازمان اوقاف ترکیه با هدف تالیف دائرة المعارف اسلامی در قلمروهای مختلف مطالعات اسلامی و فرهنگ و تمدن مسلمانان با عنوان «تاریخ اسلام» تشکیل شد. متولیان این موسسه با همکاری محققان مسلمان غیر ترک با الگو گرفتن از کتابخانه ملی، 22 هزار مدخل انتخاب

کردند. چنان که در مقدمه جلد اول (بدون صفحه شمار) آمده این مدخلها علاوه بر موضوعات اسلامی به آن دسته از موضوعات غیر اسلامی هم ناظر است که به گونه ای به جهان اسلام مربوط می شود. مخاطبان آن عموم مردم، محققان و متخصصان در قلمرو مطالعات اسلامی فرض شده اند، و به گمان نویسندگان اشتباهات دائرة المعارفهای دیگر در آن اصلاح شده و نماد غرور و اطمینان به میراث فرهنگ اسلامی است در زمانه ای که دنیای اسلام بر دون پایگی بلند مدت خویش در برابر غرب مدرن در حال فائق آمدن است. جلد اول آن در 1988 در استانبول منتشر شد و با این که از ابتدا پیش بینی سی جلد شده بود، تا سال 2010 جلد 38 آن تا حرف s مقاله شریف مرتضی (Serif el-Murtaza) منتشر شده است. ترجمه این اثر به انگلیسی در دستور کار قرار دارد و همین که مقاله ها به پایان برسد، به ترتیب الفبای انگلیسی تنظیم و منتشر خواهد شد (رجوع کنید به وودهـد [91]، 314-316).

ترجمه □□□□□□، به اردو از 1950 در دستور کار محققان پاکستانی دانشگاه پنجاب و لاهور قرار گرفت و به این دلیل که با شروع جنگ جهانی دوم زبان اردو از زبان رسمی پاکستان حذف شد، تا 1959 آماده سازی مقدمات آن به طول انجامید (تکمله، ج1، مقدمه، ص 2، 5؛ حمیدالله، ص 244). با انتشار ویرایش دوم □□□□□□ در 1960 سرویراستاران پاکستانی به سرپرستی محمد شفیع تصمیم گرفتند در انتخاب مقاله ها به ترکیبی از ویرایش اول و دوم □□□□□□ اتکا کنند و در مواردی که به نظر آنان مقاله ها نقص داشت یا اصلا نوشته نشده بود، یا دست به تالیف مقاله بزنند و یا خواننده را به تکمله ارجاع دهند و کار ترجمه را متوقف نکنند. آنها تجربی اعراب و ترکها را پیش روی خود داشتند و می توانستند نسخ خود را بهتر از آنان تنظیم کنند. در 1963 جلد اول ترجمه زیر عنوان □□□□□□ □□□□□□ در لاهور به ترتیب الفبای اردو و با خط نسخ منتشر شد. مقاله های ترجمه شده علاوه بر نام مولف و نام مترجم، این علامت * را در ابتدای مقاله دارد و مقاله های تالیفی نام مولف و علامت Ä. این اثر در 1993 در 23 جلد و یک جلد ایندکس زیر عنوان جلد 24 به پایان رسید. پس از این مرحله، کار تدوین تکمله، این بار هم حاوی مقاله های ترجمه ای و تالیفی، آغاز و تاکنون دو جلد از آن چاپ شده است؛ جلد اول از "آب" تا "افراغه" در 1413/2002 و جلد دوم از "افرنج" تا "بیون" در 1429/2008. کار تکمیل تکمله در حال انجام است و پاکستانیها معتقدند سر ویراستاران □□□□□□ می توانند در نسخ جدید خود از اصلاحات و مقالات تالیفی آنان استفاده کنند (خالدی [92]، 79-81؛ حمیدالله، 246-247).

در ایران ابتدا تصمیم بر ترجمه صرف بود. ، بود ولی با تشکیل هیئت علمی به سرپرستی احسان یارشاطر بنا بر تدوین دائرة المعارف ایرانی زیر عنوان دائرة المعارف ایرانیه حاوی منتخبی از ترجمه مقاله های ویرایش اول و دوم بود. ، و مقاله های تالیفی با تاکید بر معرفی فرهنگ ایران شد. جزو اول در 1354 با مقدمه ای در معرفی روش کار و از مقاله آب و آبادان منتشر شد و جزوه های بعدی با شماره صفحه های مسلسل تا 1246 صفحه و در نه شماره و با مقاله نیمه تمام "احمد بن حنبل" منتشر و با پیروزی انقلاب اسلامی روند کار متوقف شد. در 1360 بنگاه ترجمه و نشر کتاب جلد دهم را از ادامه ابن حنبل تا مقاله نیمه تمام "اخوان المسلمین" تا صفحه 1366 با مقدمه ای منتشر کرد و در آن مدعی شد که ، از انحراف و غرض ورزی مصون نیست و از این رو مطالب این شماره را با تغییراتی چاپ کرده است. اما این روند هم ادامه پیدا نکرد و آخرین نسخه دائرة المعارف ایرانیه شماره یازدهم، در 1370 از سوی انتشارات علمی فرهنگی تا صفحه شمار 1486 با مقاله نیمه تمام "اردبیل" منتشر شد. اما از 1361 اشتیاق به تالیف دائرة المعارف در قلمرو معرفی اسلام و مسلمانان جهان یکباره در ایران قوت گرفت و با این که مولفان صاحب صلاحیت به اندازه کافی وجود نداشت کار تدوین سه دائرة المعارف با تفاوتی در رویکرد، ساختار و نحوه نگارش زیر نامهای دائرة المعارف ایرانیه* ، دائرة المعارف ایرانیه* و دائرة المعارف ایرانیه* با الگوگیری از ، و نگاه انتقادی به آن شروع شد و اینک هر یک در میانه های راه هستند (- ضمیمه دانشنامه). گروه مولفان دائرة المعارف ایرانیه در پی مهاجرت به امریکا تصمیم گرفتند دائرة المعارف به زبان انگلیسی و با الگوی ، زیر عنوان دائرة المعارف ایرانیه* تدوین کنند (- ضمیمه دانشنامه).

تفاوت عمده بین ، و دائرة المعارفهایی که به تبع آن در جهان اسلام شکل گرفت، علاوه بر تفاوت در رویکرد، در روش تدوین است. در ، مولفان حاصل مطالعات جدیدی را که در قالب کتاب و مقاله قبلا منتشر شده، مطابق تعریف دائرة المعارف، به صورت نظام مند و موجز به خواننده ارائه می کردند و به ندرت مقاله ها حاوی نظری یا پژوهشی جدید بود. اما در مقالات تالیفی دائرة المعارفهای جهان اسلام غالب مقالات بدون پیشینه کافی پژوهشی تدوین می شوند و مولف غالبا باید خود نقش پژوهشگر را نیز بازی کند. همین عامل و نبود مولفان کافی که با شیوه نگارش مقالات دائرة المعارف آشنا باشند، موجب کندی کار تولید می شود (برای اطلاع از تفاوت های روشی

و ساختاری دیگر رجوع کنید به مطالعات اسلامی*).

منابع:

- مرتضی اسعدی، *تاریخ اسلام*، تهران، 1381؛
- *تاریخ اسلام*، زیر اهتمام دانشگاه پنجاب- لاهور، لاهور 1384-1414؛
- ایزوتسو، *تاریخ اسلام*، مقدمه حسین معصومی همدانی، تهران، فرزان، 1378؛
- ابوالولید باجی، *تاریخ اسلام*، بیروت، دار الغرب، 1407/1986؛
- محمود تقی زاده داوری (به کوشش)، *تاریخ اسلام*، قم، موسسه شیعه شناسی 1388؛
- *تاریخ اسلام*، بیروت، 1388؛
- *تاریخ اسلام*، قاهره؟، دار الفکر، بی تا، تاریخ مقدمه الجزء الاول، 1933؛
- *تاریخ اسلام*، زیر نظر احسان یار شاطر، تهران، 1354-1370؛
- *تاریخ اسلام*، زیر نظر مصطفی میرسلیم، تهران، 1375؛
- *تاریخ اسلام*، زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی و دیگران، ج1، تهران، 1366؛
- *تاریخ اسلام*، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران، 1374؛
- ابراهیم عوض، *تاریخ اسلام*، قاهره، مکتبه البلد الامین، 1419/1998؛
- کامران فانی (مصاحبه)، "دائرة المعارف نویسی و مشکلات آن"، *تاریخ اسلام*، سال سیزدهم، ش 127، 1375، ص 114-115؛
- محمد حسین قرشی، "تاریخچه دائرة المعارف نگاری در جهان"، *تاریخ اسلام*، سال سیزدهم، ش 127، 1375، ص 22-33؛
- *تاریخ اسلام*، به کوشش سمیر سرحان، دبی؟، مرکز الشارقة للابداع الفکری، 1418/1997-1419/1998؛

Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies),
Vol. 5, No. 2. (1978): 101-103;

Adrian Brockett, "Encyclopaedia of Islam, New Edition, Vol. V: Khe-Mahi", *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, Vol. 16, No. 1. (1989): 84-86;

Scott. G. Brown, *A Guide to Writing Academic Essays in Religious Studies*, London: 2008;

Dictionary of the History of Ideas, ed. By Philip P. Wiener, New York, 1973, s.v., "Perennial Philosophy", by Leroy E. Loemker;

EI¹ & EI², EI³ ; EI² , s.v. "Mawsū'ya", by Ch. Pellat and Z. Vesel;

EIr, s.v. "Encyclopaedia of Islam", by Elton L. Daniel;

Encyclopaedia Britanica, 1985, s.v., "Encyclopaedias" by R.L.C/W. E. P;

Encyclopedia of Religion, s. v. "Islamic Studies", by Jacques Waardenburg;

Werner Ende, "Shorter Encyclopaedia of Islam. Third impression", *Die Welt des Islams*, New Ser., Vol. 34, Issue 1. (1994): 116;

1. A. R. Gibb and J. H. Kramers, *Shorter Encyclopaedia of Islam*, Ithaca, N. Y., 1965;

2. Hamidullah, "The Urdu Edition of the Encyclopædia of Islam", *Die Welt des Islams*, New Ser., Vol. 6, Issue 3/4. (1961), pp. 244-247;

A.N. Khalidi, "Urdu Encyclopaedia of Islam", *Islamic Culture*, 36 (1962): 79-81;

Mohammed Awais Reudeen, "Phenomenology versus Historicism: the case Imamate", *American Journal of Islamic Social Sciences* 15,

1998: 63-73.

Sabine Schmidtke, "The Encyclopaedia of Islam", *Die Welt des Islams*, New Ser., Vol. 41, Issue 2. (Jul., 2001): 247-248;

Colin Wakefield, "The Encyclopaedia of Islam, New Edition/ Encyclopedie de l'Islam, Nouvelle Edition: Index to Volumes/ Des Tomes I-VI, and to the Supplement, Fascicules/ Et du Supplement, Livraisons 1-6 by E. van Donzel", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 19, No. 2. (1992): 228-229;

Christine Woodhead, "TDVIA", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 24, No. 2. (Nov., 1997): 314-316;

<http://www.brill.nl/EI3>

سعید عدالت نژاد

این مقاله در *فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات اسلامی* (تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی 1392) منتشر شده و استفاده از آن با ذکر منبع مجاز است.

[1] *First Encyclopaedia of Islam: A Dictionary of the Geography, Ethnography and Biography of the Muhammadan People*, ed. By M. Th. Houtsma et al.

[2] Supplement

[3] M. Th. Houtsma, R. Basset und T. W. Arnold, herausgegeben von, *Enzyklopaedie des Islām : geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker*,

[4] M. Th. Houtsma, R. Basset et, T. W. Arnold, eds., *Encyclopédie de l'Islam: Dictionnaire géographique, ethnographique et biographique des peuples musulmans*.

[5] Leiden, Brill

[6] Leipzig, Otto Harrassowitz

[7] Martijn Theodoor Houtsma (1851-1943)

- [8] T. W. Arnold
- [9] R. Basset
- [10] R. Hatmann
- [11] A. J. Wensinck
- [12] E. Levi-Provençal (d. 1956)
- [13] Hamilton Rosskeen Gibb (d.1971)
- [14] W. Heffening
- [15] *Shorter Encyclopaedia of Islam (SEI)*, ed. H. A. R. Gibb and J. H. Kramers
- [16] New edition
- [17] London, Luzac& Co
- [18] Index
- [19] H & J. D. Pearson
- [20] E. Van Donzel
- [21] Glossary
- [22] J. H. Kramers (d. 1951)
- [23] J. Schacht
- [24] B. Lewis
- [25] Ch. Pellat
- [26] V.L. Ménage
- [27] G. R. Hawting
- [28] C.E. Bosworth
- [29] P.J. Bearman
- [30] C. Wakefield
- [31] Sabine Schmidtke
- [32] A. Brockett
- [33] Gudrun Krämer, [Free University, Berlin](#)
- [34] Everett Rowson, New York University
- [35] John Nawas, [Catholic University of Leuven](#)
- [36] Denis Matringe, EHESS, CNRS, Paris
- [37] <http://www.brill.nl/EI3>
- [38] JA: *Journal Asiatique*
- [39] ZDMG: *Zeitschrift der Deutschen morgenlandischen Gesellschaft*
- [40] *Middle East Journal*
- [41] Pansophical movement
- [42] Ephraim Chambers' *Cyclopaedia*

- [43] *Dictionary of the History of Ideas*
- [44] *Perennial Philosophy*
- [45] *The Encyclopedia Americana*
- [46] Larousse
- [47] Brockhaus
- [48] Joseph Meyer
- [49] Herder
- [50] Granat
- [51] *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaften*
(1837)
- [52] [Pauly Wissowa](#) (1796- 1845)
- [53] *Der kleine Pauly: Lexicon der antike* (1964-1975)
- [54] *Encyclopaedia of Religion and Ethics*
- [55] James Hastings
- [56] *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*
- [57] *The Catholic Encyclopedia*
- [58] C. Edmund Bosworth
- [59] *Encyclopedia of Religion*
- [60] descriptive method
- [61] normative method
- [62] V. Minorsky
- [63] A. J. Wensinck
- [64] Abbreviated titles of some of the most often quoted works
- [65] Abbreviations for Periodicals etc.
- [66] n.d.
- [67] s.l./n.p.
- [68] transliteration
- [69] Corrections and Additions in EI¹ /Addenda and Corrigenda in
EI²
- [70] Muġammad, the Prophet
- [71] Miġrġdj
- [72] Ummġ
- [73] ġIġma
- [74] Sawda bt. Zamġa
- [75] Ŋaġġba
- [76] Jacobites

- [\[77\]](#) -ur'Án
- [\[78\]](#) Sunna
- [\[79\]](#) Fiph
- [\[80\]](#) SharḏÝa
- [\[81\]](#) -iÒÁÒ
- [\[82\]](#) Medjelle
- [\[83\]](#) þÁhiriyya
- [\[84\]](#) Alf laila wa-laila
- [\[85\]](#) historicism
- [\[86\]](#) phenomenology
- [\[87\]](#) S. G. Brown
- [\[88\]](#) Annales School
- [\[89\]](#) M. Hamidullah
- [\[90\]](#) TDVIA [Turkiye Diyanet Vakfi Islam Ansiklopedisi]
- [\[91\]](#) Christine Woodhead
- [\[92\]](#) Khalidi

سعيد عدالت نژاد